

בענין גויים שאמרו לישראל תנו לנו אחד מכם ונהרגהו, ולא נהרוג כולכם

זכה במלגה מקרן אהרונוביץ לזכר בנם אילן ז"ל

א. פתיחה

ב. מקורות ושיטות תנאיים

1. המקורות התנאיים:

(1) המשנה בתרומות פרק ח':

(2) ירושלמי תרומות פרק ח' סוף הלי' ד':

(3) תוספתא תרומות ז' כ':

(4) מדרש רבה סדר ויגש פרשה צ"ד:

2. שיטות בהסבר המקורות:

(1) גישת יד פשוטה.

(2) שרידי אש / או"ח חלק ב' סימן ע"ח:

(3) "והוא שיחדו..כשבע בו בכרי" האמנם שבע בן בכרי היה חייב מיתה?

(4) הסבר דברי ר' יהודה הוא בפנים והם בתוך.

(5) מהי מתי' ת"ק ור' יהודה בתוספתא?

(6) "ולמסורות אני נגלה! "

ג. ברור שיטת הרמבם:

1. פסיקת הרמבם:

2. כמי פסק הרמבם (ושאלת הכסף-משנה):

(1) תשובת הכסף-משנה

(2) ר"ש אטלס

(3) שרידי-אש [בעקבות הטי"ז יו"ד קנז']

3. מדוע פסק כך הרמבם (שאלת הרמ"ך):

(1) תשובת כס"מ

(2) תשובת הלחם-משנה

(3) תשובת ר"ש אטלס

4. משנת חסידים:

ד. פוסקים נוספים:

1. הבית-יוסף (יו"ד קנז')

2. הרמ"א (בסוף סעי' א' שם)

ה. היסודות המחשבתיים בהלכה זו:

1. תומרת איסור רציחה

2. חומרת איסור מסירה

3. מצות קידוש ה'

ו. דוגמאות וישומים בדורות האחרונים:

1. בשואה.

2. במדינת ישראל

(1) באסון צור במלחמת לבנון, שם התמוטט בנין רב קומות על עשרות רבות של חילים. רוב הלכודים היו בקומות התחתונות ופעולת ההצלה מחייבת מהירות בגלל ההערכה שהלכודים יוכלו לחיות כ- 12 שעות בתנאים הללו. התעוררה שאלה האם לפנות במהירות את ההריסות שלמעלה וכך ימותו מעט הלכודים ששם ע"מ להציל את הרבים הלכודים למטה.

(2) דוג' נוספת. הרב יעקב נבון [בעקבות מקרה שארץ בקרב בלבנון] נזקק לשאלה עד כמה מחוייב היחיד להסתכן למען הצלת הרבים. תוך-כדי הדיון, הוא עוסק גם בסוגייתנו ואומר שבעקבות ר"ל [שכך פסק הרמבם ולדעתו כך נפסק גם בשו"ע] גם אם יש חובה על היחיד להציל רבים, צריך שזה יבוא ממנו ואין לאחריים כל היתר למסרו למיתה נגד רצונו.

ז. סיכום

בבליוגרפיה:

א. פתיחה

בבסיס הלכה זו, עומדים 4 מקורות תנאיים שונים [משנה, מדרש רבה, תוספתא וירושלמי בתרומות]. במאמר, נסקור בע"ה מס' גישות המסבירות את ההבדלים בין המקורות, ונבחן איך הסברים אלו מובילים להבנות שונות בסוגיה. שתי מחלוקות תנאים מופיעות בנושא:

האחת, מחלוקת רשב"ל ור' יוחנן האם כשהגויים יחדו משהו מסוים צריך שהוא יהיה חייב מיתה או לא.

השניה, מחלוקת ר' יהודה ור' שמעון מדוע הסגיר את שבע בן בכרי (בשמואל א'). ננסה לעמוד על היחס בין שתי מחלוקות אלו, וכיצד [אם בכלל] הן משתלבות זו בזו. שיטה מרכזית בפסיקה היא שיטת הרמב"ם שמתוך העיון בה - הקושיות העקרויות שהקשו עליה, והנסיגות השונים לתרץ אותן - ניתן לעמוד על היסודות העקריים בסוגיה, וכיצד הופעלו יסודות אלה הלכה למעשה. העיון ברמב"ם יוביל אותנו, כמובן, גם לפוסקים נוספים ובכללם הב"י והרמ"א.

מליבון הסוגיות השונות והמחלוקות ההלכתיות, ניתן לראות שלוש גישות שונות להסבר המחשבת של הלכה זו. נעמוד עליהן ובעיקר על שיטתו המקורית של הרב ישראל הקושרת הלכה זו לדיני קידוש ה'. בסיום המאמר, אביא מס' דוגמאות

מהדור האחרון בהן התעוררו שאלות דומות, וכיצד התייחסו לדילמות המוסריות וההלכתיות שנבעו מהן.

ב. מקורות ושיטות תנאיים

1. המקורות התנאיים:

- (1) המשנה בתרומות פרק ח':
"וכן נשים שאמרו להן גויים תנו לנו אחת מכן ונטמאה ואם לאו הרי אנו מטמאין כולכם יטמאו את כולם ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל."¹
- (2) ירושלמי תרומות פרק ח' סוף ה' ד':
הירושלמי עוסק בבעיה ומביא ברייתא: "תני סיעת בני אדם שהיו מהלכין בדרך פגעו להן גויים ואמרו תנו לנו אחד מכם ונהרוג אותו ואם לאו אנו הורגין את כולכם, אפי' כולם נהרגים לא ימסרו להם נפש אחת מישראל ייחדו להם אחד כגון שבע בן בכרי ימסרו אותו ואל יהרגו.¹
א"ר שמעון בן לקיש והוא שיהא חייב מיתה כשבע בן בכרי ור' יוחנן אמר אע"פ שאינו חייב מיתה כשבע בן בכרי."
ובהמשך מסופר: "עולא בר קושב תבעתיה מלכותא ערק ואזיל ליה ללודא גבי ריב"ל אתון ואקפון מדינתא... " ומסופר שריב"ל, בשביל להציל את כל העיר, שכנע אותו ומסרו לגויים ואליהו מוכיח את ריב"ל על כך. לגבי טענתו "ולאו משנה עשיתי? - א"ל וזו משנת החסידים?".
- (3) תוספתא תרומות ז' כ':
מופיעה שם הברייתא הנ"ל אך במקום המח' הנ"ל בין רשב"ל ור"י, מובאת מח' שלא הובאה בירושלמי: " א"ר יהודה בד"א בזמן שהוא בפנים והן מבחוץ אבל בזמן שהוא מבפנים והן מבפנים, הואיל והוא נהרג והן נהרגין, יתנוהו להן ואל יהרגו כולן. וכן הוא אומר ותבוא האשה אל כל העם בתכמותה וגו' אמרה להן הואיל והוא נהרג ואתם נהרגין תנוהו להם ואל תהרגו כולכם. ר' שמעון אומר כך אמרה להם כל המורד במלכות בית-דוד חייב מיתה"
- (4) מדרש רבה סדר ויגש פרשה צ"ד:
גם במדרש מופיעה הברייתא הנ"ל במלואה = עם הסיום של התוספתא,

1 יש מח' האם דין זה של "ייחודה" נא' גם על דברי המשנה דלעיל (נשים שאמרו להן גויים...) ולא נרחיב בזה.

וגם בו אין שם שום זכר למחלוקת רשב"ל ור' יוחנן ומיד אתרי הברייתא מופיע הסיפור על עולא בר קושב. כלימ, המדרש דומה בגירסתו לתוספתא ורק הוסיף את הסיפור על עולא בר קושב.

2. שיטות בהסבר המקורות:

הבדלי הגירסאות ומס' שאלות יסודיות בהבנת שתי מחלוקות התנאים שהובאו לעיל (והיחס בינהן), מעוררות בעיות בהסקת ההלכה. גם הבנת הפוסקים שהתייחסו, מבחינה הלכתית, לנושא - תלויה בהבנת המקורות הללו [כפי שיודגם בהמשך בשיטת הרמבם]. מכלול הדברים הביא לגישות שונות לגבי התוספתא:

(1) גישת יד פשוטה.

בגלל קושיה על שיטת הרמבם,² מביא הרב רבינוביץ' בספרו יד פשוטה מס' דעות שהמכנה המשותף לכולן הוא לשנות את הגירסה בירושלמי, ולפי הגירסה החדשה יצא שלא ריש לקיש הוא שאמר "והוא שחייב מיתה כשבע בן בכרי":

* מראה פנים לירושלמי- לדעתו יש להחליף את הגירסאות ובמקום ר' יוחנן לכתוב ריש לקיש ולהיפך
* יש אומרים- להגיה ריב"ל במקום רשב"ל והדבר גם יסתדר מצוין עם הסיפור על עולא בר קושב שגם בו מוזכר ריב"ל. אולם יהיה צורך להסביר מה כוונת המשפט "והוא שחייב מיתה כשבע בן בכרי..." ומדוע שכנעו את עולא בר קושב ומסרוהו לגויים.
* הצעת היד פשוטה- מלימוד הסוגיות לא ברור מה היחס בין מח' ר"י ור"ש בתוספתא, ובין מח' רשב"ל ור' יוחנן בירושלמי. אם נסביר שלדעת ר' יהודה אף אם מדובר באדם שאינו חייב מיתה, אם יחדוהו כשבע בן בכרי - ימסרוהו ואל יהרגו כולם, ואילו ר"ש תולק וסובר שאין למסרו אא"כ חייב מיתה, וזו משמעות דבריו ששבע בן בכרי היה מורד במלכות ולכן חיב מיתה. יוצא שמח' זו מקבילה למח' ריש לקיש ור' יוחנן [כי בשני המקומות המח' היא האם ניתן להסגיר גם אדם שאינו חייב מיתה]! לכן, יתכן לדעתו שבירושלמי - במקור היה כתוב בראשי תיבות: 'ר"ש ור"י', רק אח"כ זה השתנה בטעות לרשב"ל ור' יוחנן.

הירושלמי כדרכו הביא את הרישא של התוספתא במלואה, אבל את הסיפא קצרו והביאו רק את עקרי הדעות של ר' שמעון ור' יהודה [ולכן לא פרטו "בזמן שהם בפנים..."], והסיבה שהקדימו את ר"ש כי הוא מוסב על דעתו של הת"ק שם ואינו תולק עליו אלא מפרשו, ואח"כ

2 יוצא לכאורה שהרמבם, בניגוד לכללי הפסיקה, פסק כר"ל כנגד ר' יוחנן.

הביאו את ר' יהודה החולק. נמצא שאין כאן מח' בין רי"ש לקיש לר' יוחנן, אלא מדובר באותה המח' שהובאה בתוספתא בין ר' שמעון ור' יהודה.³ נציין שגם ה'מתנות כהונה' במדרש שם משווה את מח' רי"ש ורי"ש למח' רשב"ל ור' יוחנן.

(2) שרידי אש / או"ח חלק ב' סימן ע"ח:

בעל השרידי אש דן בסוגייתנו ומעלה הצעה לפיה הגירסה המקורית היתה שונה. לשיטתו הברייתא שעמדה לפני ר' יהודה לא כללה את המילים " אבל אם יחדו להם..." [בדיוק כמו שבמשנה לגבי סיעת נשים, מופיעה לשון הירושלמי (יטמאו כולם ואל ימסרו להם נפש...) ולא מופיעה תוספת של "אבל אם יחדו..."]. ומטרתו היתה לפרש את הברייתא שעמדה מולו, וכזו היתה גם מטרת ר"ש. ממילא יוצא שר' יהודה שאמר שאם הוא והם בפנים יתנוהו להם ואל יהרגו כולם, עסק אף במצב שלא יחדו להם מישהו ספציפי! וגם כשלא יחדו, אם נוצרה סיטואציה שכולם ממילא ימותו, מתיר ר' יהודה למסור להם אחד⁴ [השרידי אש מעלה אפשרות שיבחרו את האחד ע"י הטלת גורל כמו אצל יונה ואצל הגבעונים, ומצטט את הפתחי תשובה ביו"ד קנז' ס"ק יג' שהביא בשם ספר תפארת למשה שע"י גורל מותר]. לפני ר' יוחנן ורי"ש לקיש עמדה הברייתא ללא הוספת דעותיהם של רי"ש ורי"ש, ובגלל שלא היו מודעים לדעות הללו, נחלקו בפרוש המילים "כגון שבע בן בכרי".

בשלב מאוחר, חיבר מסדר התוספתא 2 ברייתות: ברייתא אחת- נוסח המשנה **והוסיף לה** את המשפט "אבל אם יחדו", וברייתא מאוחרת של רי"ש ורי"ש. וכך נוצרה הגירסה שלנו המורכבת מהברייתא המקורית + הוספת המשפט "אבל אם..." + מח' רי"ש ורי"ש, אך לכתחילה רי"ש ורי"ש חלקו בהסבר הברייתא ללא התוספת של "אבל אם...", ובנפרד חלקו רשב"ל ור' יוחנן בכוונת המילים "שבע בן בכרי".

ראינו עד כאן מס' דרכים לשינויי גירסאות, מכאן ואילך נתייחס לסוגיה כגירסתה הרגילה המצויה בפנינו. להלן נביא עוד מס' דוגמאות לנק' לא ברורות בסוגיה שהסברן משפיע על פסיקת ההלכה.

3 ומביא ראיה לדבריו **מהרד"ק** (שמו"ב פרק כ' פס' כב'). אגב דיון בפרשת שבע בן בכרי נכנס הרד"ק לסוגייתנו, ואחרי שציטט את התוספתא ואת רי"ש, מוסיף: "נוסחא אחריתא- רי"ש אומר והוא שנתחייב מיתה כשבע בן בכרי". זו ממש לשון הירושלמי רק שאצלנו כתוב רשב"ל, ולפי זה ניתן לשנות ל-רי"ש.

4 ניתן לנמק זאת אם נאמר שהמשנה בתרומות, והתוספתא (בלי ההוספה) הן ממשנת בן פטורא בב"ב סב' - "מוטב ישתו שניהם וימותו ואל יראה האחד במות תבירו" ואילו ר' יהודה סובר כרי"ע רבו = חייך קודמים.

- (3) "והוא שיחדו..כשבע בו בכרי" האמנם שבע בן בכרי היה חייב מיתה?
 א. הרב ד' בליך בתחומין ג', מסביר את מח' ר"י ור"ל כמח' בסיסית
 בדין רודף. לדעת ר"י הוא רודף את תביריו ומסכנם ואין זה
 משנה אם הוא חייב מיתה. ר"ל חולק ולדעתו אין רודף ללא
 מעשה ולכן אם לא עשה כלום- אינו מוגדר רודף, ולא יסגירוהו.
 ואם עשה משהו, הרי הוא מורד במלכות ולכן יסגירוהו.
 ב. ר"ש אטלס (מובא בשרידי אש), סובר שבע בן בכרי לא נחשב
 מורד במלכות וממילא לא נתחייב מיתה בדין תורה. כונת ר'
 יוחנן היא שאפי' אם אותו אחד שיחדו להם אינו חייב מיתה מצד
 הדין אך מעשית ברור שבסוף הוא יומת [כגון שבע בן בכרי],
 מותר למסרו.⁵
 ג. שרידי-אש שם, חולק על ר"ש אטלס וסובר שאין לקשר את מח'
 ר"י ור"ש לשאלה האם שבע ב"ב נחשב מורד או לא. לדעתו מותר
 למלך להרוג מורד אך אין זה ד"ת, וזו גם הסיבה שאין צורך לדון
 בבית דין. מאידך, אותו "מבוקש" שמסתתר בעיר מסכן את כל
 שאר התושבים ולכן ניתן אולי להחשיבו כרודף את כל אנשי העיר.
 ניתן גם לומר שמסיבה זו ימסרו רק אם המלך יחד משהו מפני
 שאם - למרות הדרישה המפורשת של המלך - לא מסרו, כולם
 נחשבים מורדים.
 נציין שבאופן דומה יש מחלוקת האם עולא בר קושב היה חייב מיתה או
 לא, ויתכן שעובדה זו השפיעה על שיקוליו של ריב"ל שם.

- (4) הסבר דברי ר' יהודה הוא בפנים והם בחוץ.
 א. רש"ל- דברי ת"ק "כגון שיחדוהו", היינו שהיה מחוייב מיתה
 כשבע ב"ב (ועיין לעיל) כדעת ר"ש.⁶ ר"י חולק וסובר שאף אם
 אינו חייב מיתה מותר למסרו אפי' יש אפשרות של הצלה כגון
 שהמבוקש בפנים והצרים בחוץ ואולי יתיאשו וילכו. קשה על
 פרוש זה שהרי בשבע ב"ב זה היה המצב ובכל-זאת הסגירוהו.
 ב. הב"ת (יו"ד קנז'), כאשר המבוקש בפנים ושאר האנשים שעמו
 בחוץ = מחוץ לסכנה כגון שיכולים לברוח, אסור להסגירו. אך

5 קיימת דעה שלפי ר' יוחנן הברייתא נקטה "שבע בן בכרי" בתור דוגמא למישהו שיחדוהו, אך
 אין להסיק מכאן שלאותו אחד שיחדו צריך שיהיה משהו משותף (פרט לעובדה שיחדו) נוסף
 עם שבע בן בכרי.

6 נוסף בהקשר זה שרש"י בסנהדרין ע' פרש גם את דעת ר"י וגם את דעת ר"ל ולא הכריע, אך
 ברור לו שכל מח' ר"י ור"ל אינה אלא כשהלה יהרג גם אם לא ימסרוהו, אך אם יכול להינצל
 אסור-לדעת רש"י- למסרו ואפי' להציל עם רב.

- כאשר הוא והם בפנים ובסוף כולם ימותו, מחדש ר"י שמותר להסגירו.
- ג. תוספתא כפשוטה- בהתאם לנאמר לעיל, י"מ שר"י מתיר אף בלא יחדוהו ואם כולם בסכנה מותר למסור אחד מהם "הואיל (וממילא) הוא והם נהרגין" (כך הוכיח הוא מוכיח בשם רד"ק בשמואל).⁷
- ד. הגר"א הגיה- "בזמן שהוא מבחוץ והם מבפנים", ומשמעות הדברים שר' יהודה מפרש את דברי ת"ק ומסביר שאסור למסרו דוקא אם הוא מחוץ לעיר ויכול לברוח שאז לא ימסרוהו, אך אין זה סותר את הרעיון שאם כולם בסכנה, כן ימסרוהו! הנ"ל מוביל לשאלה-

(5) מהי מח' ת"ק ור' יהודה בתוספתא?

- א. רש"ל- כאמור, סובר שגם ת"ק וגם ר"י מפרשים שמדובר במצב שהגויים יחדו מיתהו. ת"ק סובר שימסרו רק מי שחייב מיתה, ור"י סובר שכל מי שיתדוהו, אם כולם ינהרגו, מותר למסרו.
- ב. שרידי אש- חולק על הבנת רש"ל וסובר שרש"ל ערבב כמה פרושים זה בזה. לדעתו -

- אלה שסוברים שת"ק ור"י חולקים, מפרשים שר"י מתיר למסור אף כשלא יחדוהו!

- אלה שסוברים שת"ק ור"י אינם חולקים, מסבירים שלפי ת"ק לא צריך שיהיה חייב מיתה כשבע ב"ב, ור"י בא להסביר את ת"ק. הוא עצמו חושב (כהגר"א) שר"י מפרש דברי ת"ק = מתי אסור למסרו, בזמן שאינו עומד להריגה, אך אם ממילא עומדים להרגו, מותר למסרו.

(6) "ולמסורות אני נגלה! "

בירושלמי הובא הסיפור אודות עולא בר קושב וריב"ל. לכאורה נראה משם שאלהו הטיח בקורת בריב"ל על מעשהו - למרות שריב"ל נהג כדבר משנה!

האם אכן נהג ריב"ל כדבר משנה? אם כן, מדוע הוכיח אותו אליהו על כך, ומה משמעות המושג "משנת חסידים"? לשם הבנת נקודות אלה, יש לבחון תחילה את שיטתו של הרמבם בנושא.

7 רד"ק שם מסביר שזו הסיבה שבני יהודה לא הסגירו את שמשון אלא בהסכמתו, מפני שהוא היה מבפנים והם מבחוץ כלומר היתה לו אפשרות להימלט. אך במצב שגם הם בפנים = כולם ימותו, מותר להסגירו.

ג. ברור שיטת הרמבם:

אתרי שראינו את המקורות התנאיים ואת שתי המחלוקות (ר' יהודה ור' שמעון בתוספתא, ר' שמעון בן לקיש ור' יוחנן בירושלמי) השזורות בהם, וראינו מס' דרכים להסבר הסוגיות, נעבור לדון בשיות פסיקה מרכזיות שעסקו בשאלתנו.

1. פסיקת הרמבם:⁸

"נשים שאמרו להם... וכן אם אמרו להם גויים תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כולכם יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל. ואם יחדוהו להם ואמרו תנו לנו פלוני או נהרוג את כולכם אם היה מחוייב מיתה כשבע בן בכרי יתנו אותו לה. ואין מורין להם כך לכתחילה. ואם אינו חייב יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל".

2. כמי פסק הרמבם (ושאלת הכסף-משנה):

מפשט הרמבם, וכך הבינו רוב הנושאי כלים, נראה שהוא פסק כר"ל שהרי התיר למסור רק מי שמחוייב מיתה כשבע בן בכרי. כלומר, הרמבם ראה את הירושלמי, ידע שיש מח' בין ר' יוחנן ור"ל, ופסק כר"ל. הכס"מ שאל מדוע, למרות שמקובל לפסוק כר"י נגד ר"ל, שינה הרמבם ופסק כר"ל?⁹ שאלה זו חזרה בדבריהם של מס' נושאי כלים ונביא תשובותיהם של כמה:

(1) תשובת הכסף-משנה

סוגייתנו עוסקת בדיני נפשות והרמבם פסק לפי הכלל שספק נפשות להחמיר, ולכן אסר למסור. הרמבם מסיק זאת גם מכך שנא' "כשבע בן בכרי" שכידוע היה חייב מיתה [כס"מ מוכיח זאת גם מהפסוקים בשמואל]. ולמרות זאת גם אדם שחייב מיתה -כעולא בר קוטב, אין מורין לכתחילה למסור.

(2) ר"ש אטלס

כהמשך לשיטתו שר' יוחנן סובר ששבע ב"ב לא חייב מיתה לפי ד"ת, והוא לא מורד במלכות, ושם הכוונה היא להתיר למסור מי שעומד להיהרג בפועל, ניתן להסביר שזו גם דעת הרמבם! בהחלט ניתן, לדעתו, להסביר שגם הרמבם התכוון שמותר למסור אם אותו אתד שיחדו היה אדם שמעשית עומד להריגה כמו שבע בן בכרי (גם אם לפי דין תורה הצרוף אינו חייב מיתה). אם אכן זו דעת הרמבם, נצרך לזה את

8 יסודי התורה פרק ה' הלכה ה'

9 מעצם זה שהכס"מ מעלה זאת כשאלה, רואים שלדעתו גם הירושלמי מחוייב לכלל שהלכה כר"י למרות שמקור הכלל בבבלי ועיין נוביי קמא, אייע ס"י נ"י.

העובדה שלפי הסברו של ר"ש אטלס - זו גם דעתו של ר' יוחנן. יוצא אם-כן, שהרמבם פסק כר' יוחנן והקושיה בטלה מעיקרה. הדבר הגיוני ומסתדר בדבריו, ויוצא לפי זה שהרמבם פסק כר"י ובטלה הקושיה מעיקרה.

(3) שרידי-אש [בעקבות הט"ז יו"ד קנז']

הרמבם לומד את פסקו מתוך היקש מהמשנה בתרומות. "וכן נשים שאמרו להם עכו"ם...יטמאו כולן ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל". ובמשנה שם לא נא' שאם יחדו להן מישהי, מותר למסור אותה מפני שבמילא תיטמא. נימוק כזה אינו מספיק ורק אם הוא חייב גם לפי ד"ת, מותר למסרו. אמנם במקרה של סיעת נשים, י"א שאם יחדו להן מישהי, מותר למסרה, אך הרמבם, אליבא דשרידי אש, לא סובר כך.

3. **מדוע פסק כך הרמבם (שאלת הרמ"ד):**

אמנם קיים מקור לדברי הרמבם בתוספתא הנ"ל, אך כידוע הגמ' בפסחים כה', האוסרת על אדם להרוג את חברו גם אם בגלל זה יהרג הוא. הנימוק שם הוא "סברא מאי תזית דדמא דידך סומק טפי...". כלומר שם אסרו עליך להרוג מפני שמדובר במצב בו אחד יתיה והאחר ימות ובגלל שאינך יכול לדעת מי מכם עדיף שיחיה, אסור להרוג. אולם אצלנו שהאלטרנטיבה לכך שימסרוהו והוא ימות, היא שכולם (וגם הוא) ימותו. ממילא לא שייכת הסברא הנ"ל, כי גם אם דמו של השני סומק טפי זה לא ישנה את העובדה שהוא ימות, ומדוע אוסר הרמבם למסרו? עדיף שיהרג הוא, מאשר שיהרג הוא וכולם עימו¹⁰ [וזאת באמת דעת המאירי בסנהדרין עב:].

(1) תשובת כס"מ

ראשית, במצב בו עוסקת הרישא, סברת " מאי תזית" כן שייכת. גם אם יאמרו להם הגויים שיתנו להם אחד או שיהרגו את כולם [וזה פחות חמור ממצב שגוי אומר לאחד להרוג חברו], עדין ניתן לומר את הסברא הנ"ל על כל אחד ואחד מהמועמדים להסגרה = מדוע שנמסור דוקא אותו, אולי דמו סומק טפי. אך גם במצב בו עסק ר"ל, ששם לא שייכת סברא זו מפני שהגויים דורשים משהו מסוים כך שאין התלבטות את מי להסגיר, בכל-זאת זו ההלכה. מקור ההלכה הוא הקבלה שבשפיכות דמים יהרג ואל יעבור. סברת מאי תזית רק באה לחזק הלכה זו אך גם במקומות בהם לא שייכת הסברא, ההלכה נשארת כמות שהיא שיהרגו כולם ולא יגרמו להריגתו של אחר.

10 אפרירית ניתן לתרץ שיש מח' בין סוגיית הבבלי לבין הירושלמי, אך אי"א לומר זאת ברמבם שפסק כ- 2 הסוגיות.

(2) תשובת הלחם-משנה

אחרי שמזכיר את תשובת הכס"מ ואומר שהיא דחוקה, אומר שניתן עוד לתרץ בדוחק שהרמבם דבר על מצב שיש להם דרך כלשהי להימלט, ולכן אסור למסור אולי יצליחו לברוח. אך הגמ' שם עסקה במצב שאין אפשרות לברוח ולכן נזקקה לטעם של 'מאי תזית'. אין ספק שהסברו של הלחם-משנה דחוק אף הוא. הלח"מ עושה "אוקימתא" בדברי הרמבם ומעמיד אותם רק במצב שאפשר להימלט. הרמבם עצמו לא הזכיר - אפילו ברמז - שהוא מדבר רק במצב כזה. אם אכן זאת היתה כוונתו, לכאורה, עיקר חסר מן הספר. מובן שאם נסביר כשיטת הלח"מ תהיה לכך נפק"מ חשובה = האם לפי הרמבם כשגויים דרשו משהו שאין לו שום דרך להימלט, יהיה מותר למסרו או לא?

(3) תשובת ר"ש אטלס

הכלל של 'מאי תזיתי' לא שייך ברבים! אין פרוש הכלל הנ"ל שיש להעריך האם תיי נפשו של הנדרש שווים פחות מחיי המאויים, ואם לא יודעים - מספק - אסור להרוג. האמת היא שהכלל הנ"ל בא לבטא רעיון כללי שחיי אדם אף פעם לא ניתנים להערכה, ושפיכות דמים היא איסור מתלט ללא שום הגבלה ותנאי. כלומר אסור בשום אופן לעשות חשבון מספרי - האם האדם הנדרש ממילא ירצח, אלא ימסרו כולם.

4. משנת חסידים:

הרמבם פסק שאין מורין כן לכתחילה. מקור דבריו, כנראה, בסיפור על עולא בר קושב, ובביקורת שהטיח אליהו בריב"ל למרות שנהג כדבר משנה. הטו הקשה על הרמבם באותם מקרים בהם גם לפי הרמבם מותר להסגיר (יחדוהו וחייב מיתה כשבע בן בכרי), ברור שמטרת הריתר היתה להציל את שאר העם העומדים בסכנה. מדוע אם-כן, פסק הרמבם שאין מורים להם כך לכתחילה? כיצד ניתן לסכן את כל ישראל שבאותה עיר בשביל מידת חסידות? בעל 'עבודת המלך' חסביר שכוונת אליהו היתה שאמנם הדבר מותר אך ריב"ל היה צריך להניח דבר זה לאחרים ולא לעשותו בעצמו [משום מידת חסידות]. בכיוון זה הלך הגר"א כשהגיה בירושלמי ואחרי המילים "משנת חסידים", הוסיף: "הו"ל למעבד ע"י אחר". כלומר, אכן זו ההלכה אך חסיד צריך לנסות לא לעשות זאת בעצמו, וכך כותב גם הבית-יוסף שם [ניתן להסביר זאת לפי דברי הרוקח בשורש קדושת היחוד שם מסביר שחסיד צריך להניח גם מה שמותר] אליהו ציפה, מן הסתם, מריב"ל שינהג בסטנדרטים של חסיד ולכן הוכיח אותו. מאידך, הב"ח שם הגביל את הכלל של 'אין מורין' רק למקום בו הגויים שואלים בפירוש ע"מ להרוג, אך בסתם שאלה בגלל שאולי לא יהרגו, מתיר הב"ח למסור ואומר שאפי' על מידת חסידים לא עוברים

בכך.

ד. פוסקים נוספים:

1. הבית-יוסף (יו"ד קנז')

מצטט את הירושלמי בתרומות ואת מח' ר' יוחנן ורייש לקיש ואומר:
"ומשמע דהלכה כר' יוחנן וכן נראה מדברי הר"ש בפרוש המשנה ומדברי הר"ן
במסכת יומא וכתבו... אבל הרמבם בפ"ה מהלכות יסודי התורה פסק כר"ל.
וצריך טעם למה דהא בכל דוכתא קי"ל הלכה כר' יוחנן לגבי ר"ל. ואפשר
דפשט לישראל כוותיה דר"ל דייקא טפי."
כלומר לשיטתו הלכה כר' יוחנן ואם יחדו מותר למסור גם אם מדובר במשהו
שאינו חייב מיתה! בהמשך אמנם הביא את דעת הרמבם וניסה לישבו¹¹ אך
מ"מ פדק כר' יוחנן.

2. הרמ"א (בסוף סעי' א' שם)

עוסק בהלכה הזאת [השו"ע לא הזכיר אותה]: "עובדי כוכבים שאמרו
לישראל תנו לנו אחד מכס ונהרגנו, לא יתנו להם אחד מהם אלא אם-כן
יחדוהו ואמרו תנו לנו פלוני. ויש אומרים דאפילו בכה"ג אין למסרו אא"כ
חייב מיתה כשבע בן בכרי".
למרות שברמ"א מובאות 2 הדעות, משמע מנושאי הכלים שהאחרונים
החמירו ואין למסור מי שלא חייב מיתה¹² (ברכי-יוסף). גם הבי"ח סובר
שהרמ"א הכריע כרמבם, אלא שמעלה סברא להרחיב את ההיתר כך שיהיה
מותר למסור כל מי שפשע כנגד העכו"ם, ולא דוקא מי שחייב מיתה.

ה. היסודות המחשבתיים בהלכה זו:

1. חומרת איסור רציחה

במבט ראשון הנטייה היא ליחס את ההלכה הזו להלכות רוצח ושפיכות
דמים. ראינו לעיל שיש המקשרים דין זה לסברת 'מאי חזית' המופיעה
בהקשר אחר כנימוק מדוע אסור לשפוך דם. למדנו איפוא שהחומרה הרבה

11 הטי"ז שם מסביר שמשלשון המשנה משמע כר"ל בגלל הסיפור על עולא בר קושב. לדעת הטי"ז
עולא בר קושב לא היה חייב מיתה וריב"ל חסגירו בגלל שפסק כר' יוחנן. אליהו מוכיח אותו
ואומר שהיה לו לחשוש לפרוש של ר"ל ובגלל הספק לא להסגיר. הרמבם - שגם הוא חשש לזה
- פסק כר"ל.

12 ובשו"ת אחיעזר חבי' יוד' סי' טז', מחלק בין מצב של קום עשה לבין מצב של שב ואל תעשה
שניתן להתייר.

שברצח, והסלידה משפיכות דמים-ואפ"י בדרך עקיפה, הם הנימוקים לאיסור היסודי להסגיר יחיד מישראל לידי עכו"ם. אא"כ מדובר באותם מקרים נדירים [כגון אם מדובר שיחדו משהו שממילא חייב מיתה (לר"ל), או שמדובר במצב בו הוא והם בפנים ואין אפשרות אחרת להינצל (לר' יהודה) וכו' = כל אחד לשיטתו אומר מהם אותם חריגים בהם ההסגרה מותרת] בהם יש אינטרס אחר הגובר על האיסור.

גישה כזו ראינו לעיל בתרוצו של ר"ש אטלס לקושית הרמך (הובא לעיל), הר"ש הסביר שם ששפיכות דמים היא איסור מחלט בלי שום הגבלה וסייג. לדבריו, החיים הם הערך העליון שלא ניתן להערכה, ובגלל זה אין להציל אפ"י חיי רבים ע"י שפיכות דמה של נפש מישראל. דברים ברוח זו אמר גם הרב קוק בספרו משפט כהן שטר.¹³

אולם י"א שישודה של הלכה זו אינו דוקא בעוון הרצחה. אם הגוי היה מצווה אותם: הרגו בעצמכם אחד מכס או שאהרוג כולכם, ברור שזו שפיכות דמים ואסור לעבור ואפ"י ימותו כולם. אך אין מדובר פה שישפכו דם. הגוי דורש שהם ימסרו משהו שהוא בעצמו יהרגו. מנין שמסירה נחשבת כשפיכות דמים? ועוד, הרמבם (בעקבות מהלך הירושלמי) מדמה דין זה לדין מסירת אשה לגוי, והרי במסירת אשה אין שפיכות דמים ואפ"י לא גילוי עריות [לשיטת הרמבם שם הלכה ב']!

יתירה מכך, אם אכן יש פה דין מיוחד המבוסס על דיני רצחה, איך ומדוע מתיר ר"ל את מסירת היחיד כשיחדוהו - וכי מפני שיחדו הותר איסור רצח [וכ"ש שלא נבין את שיטת ר"י שלפי הסברים מסוימים (עיין לעיל) מתיר למסור אף כשלא יחדו אם הוא והם בפנים]!?

2. חומרת איסור מסירה

בעקבות הקושיות הנ"ל מציע הרב רבינוביץ' בספרו יד- פשוטה הסבר שהנימוק להלכה הוא הרצון להעמיד אתנו על טיבו וחומרתו של חטא המסירה. הוא מונה שם מסי' רב של מאמרי תז"ל אודות המסירה ומראה שהמוסר מוגדר שונאו של הקב"ה. לדעתו, הרמבם לא דן משום גילוי עריות ואף לא משום שפיכות דמים אלא משום שהמוסר קם כנגד ה', ולכן יהרגו כולם וגם אותו אחד שיחדוהו, ואל ימסרו אא"כ היה חייב מיתה.

13 הרב מגיע תו"כ דיון לשאלת הכס"מ שהובאה לעיל (לאור זאת שסברת מאי חזית אינה שיכת כאן, מדוע אין להסגיר) ואומר: "...וכדי לסלק כובד זה צריכים אנו לומר, שכיון דאיסור שפיכות דמים חמור כל-כך, עד שאפילו במקום איבוד נפש זידיה אסור הוא לעשות מעשה ולהרוג, שזה אנו יודעים מסברה, שוב אנו אומרים שיש צד חמור גדול בעצם האיסור של שפיכות דמים. ואפילו במקום שבטל הטעם של מאי חזית, שהוא יסוד הסברה, י"ל שאין לנו לדמותו לשאר איסורים שהם נדחים מפני שפיכות דמים משום וחי בהם, נממילא לא נדחה גם אביזרא זידיה משום פיקוח נפש, כמו שהוא הדין לכמה רבנותא באביזריהו דהני תלת בכללי".

יתכן וגישה זו יכולה להסתייע בחידושו הגדול של החזו"א בסנהדרין¹⁴ וז"ל החזו"א בסוגיה:

"ויש לעיין באחד רואה חץ שיכול להרוג אנשים רבים ויכול להטותו לצד אחר ויהרוג רק אחד שבצד אחר, ואלו שבצד זה יצולו, ואם לא יעשה כלום יהרגו הרבים והאחד ישאר בחיים.¹⁵ ואפשר דלא דמי למוסרים אחר להריגה דהתם המסירה היא פעולה אכזרית של הריגת הנפש. ובפעולה זו, ליכא הצלת אחרים בטבע של הפעולה אלא המקרה גרם עכשיו להצלה לאחרים, וגם הצלת האחרים קשור למה שמוסרים עכשיו נפש מישראל. אבל הטית התץ מצד אחד לצד אחר, היא בעיקרה פעולת הצלה ואינה קשורה כלל בהריגת היחיד שבצד האחר, רק עכשיו במקרה נמצא בצד אחר נפש מישראל. ואחרי שבצד זה יהרגו נפשות רבות, ובזה אחד, אפשר דיש לנו למעט אבידות ישראל בכל מאי דאפשר".

רואים אם-כן שהחזו"א התיר במקרה מסוים להציל את הרבים אפילו במחיר חיי היחיד (!) והוא חילק בין המצב הזה ובין התוספתא בתרומות בנימוק שבתרומות ההצלה נעשית ע"י מסירה וזו הסיבה שהיא נאסרה. יתכן, כאמור, שגם לשיטת החזו"א הנימוק שעומד מאחורי ההלכה של "גויים שאמרו לישראל..." הוא החומרה שבאיסור המסירה אך כשהצלת הרבים לא נעשית ע"י מסירה - הוא מתיר.

3. מצות קידוש ה'

הרב ישראלי במאמר,¹⁶ דן בסוגיה שח גויים שכופים להרוג, ואומר שכשדנים בזה יש לעיין בשני תחומי חיוב שונים: א' דיני שפיכות דמים, ב' דיני קידוש ה'.

- דיני שפיכות דמים שיכים במקום שאם ימנע הוא מלהרוג ישאר חבירו בחיים ואז שיכת הסברה של "מאי חזית דדמא דידך סומק טפ"י ומורים לאדם שימות הוא ולא ישפוך את דמו של חבירו.
- בדיני קידוש ה' יש לדון כאשר אותו אחד שיחדו ממילא לא ינצל ואז לא שייכת סברת מאי חזית. במצב כזה צריך לבחון האם הגויים מתכוונים להעביר על דת - כגון שיחדו משהו שאינו חייב מיתה וכל רצונם להתעלל ביהודים שימסרו את אחיהם להריגה - ואז שייכת מצות קידוש ה' בכל תקפה! מצד קידוש ה', אין לשחק לידיהם של המתעללים ואסור להסגיר

14 דף עב: ד"ה ויש.

15 מעניין לדמות מצב זה למה שהיה לפעמים במלחמת המפרץ כשטילי הפטריוט גרמו לטילי הסקאד ליפול באזורים שכמעט ואינם מיושבים במקום שיפלו באזורים צפופי אוכלוסיה. אם-כי, כמובן, לא היתה ודאות שמהו יפגע מהסקאד, והחזו"א עסק במצב בו החץ בטוח יהרוג את היחיד.

16 מצות קידוש ה' בשלוש עבירות החמורות, תורה שבע"פ, כרך יד', עמ' עח'.

לחם בכל מחיר. ממילא גם אם אין באותה הסגרה משום רצח, היא אסורה בגלל חובת קידוש ה' (הוא מציין שגם לפי המאירי, שפסק כר"י ולא כר"ל, מותר רק למסרו ולא להרגו בידיים, וניתן - לדעתו - לומר שגם זה מצד קידוש ה'.

לעומת זאת, במצב בו מתכוונים הגויים להנאת עצמם - כגון שיתדו משהו שאכן חייב מיתה בדיניהם¹⁷ - אז לא שייך הטעם הנ"ל, אין חיוב של קידוש ה' ולכן מתיר ר"ל למסרו.

פרופ' אנקר¹⁸ חולך בדרך דומה ומביא סיוע לדבריו גם מהב"ח ומהט"ז בסימן קנז' ומהתזו"א על הרמבם.

לפי שלשתם, רייש לקיש אמר את דבריו במקרים בהם יש הצדקה לדרישתם של הנכרים (לאו דוקא בחייב מיתה ממש) שאז מותר למסרו, אך כשדרישתם שרירותית וסחטנית בלבד, או אז מחייב קדוש ה' עמידה איתנה כנגד סחטנות זו, ואוסר מסירת האחר. נציין שלפי החסבר של קדוש ה', יובן היטב מדוע כתב הרמבם את ההלכה הזו בהלכות יסודי התורה בפרק שעוסק בקדוש ה' ולא בהלכות רוצח וכד'.

נמצאנו למדים, ששייך רעיוני של הלכה זו לדיני קידוש ה' (ולא להלכות רוצח), יסביר טוב יותר גם את המתלוקות וחילוקי הדינים שנאמרו בעניין.

1. דוגמאות וישומים בדורות האחרונים :

הדיון הנ"ל עלה לאורך ההיסטוריה של עם ישראל לא אחת כאשר נדרשו חכמי ההלכה לחוות דעתם בשאלות הרות גורל אלה. גם מהעובדה שכבר התנאים דנו בשאלה זו, ניתן לראות שכבר בזמנם התעוררו סיטואציות כאלה, ואנו יודעים ששאלות אלו שבו ועלו כל אימת שהיו רדיפות קשות לעם ישראל.

נביא שתי דוגמאות לדיון בשאלות דומות בדורות האחרונים :

1. בשואה.

ידועים מקרים רבים בהם הציב הצורך הנאצי דרישה לפני פרנסי הציבור להסגיר לידיו אנשים מישראל, ולא- יהרגו רבים אחרים. הסיפורים הרבים פורשים בפנינו כמעט את כל האופציות שהבאנו לעיל שכן היו מקרים בהם יחדו מישוהו, והיו מקרים שלא. היו מקרים שהיה ברור שבין כך ובין כך כולם ימותו, והיו מקרים שלא. היו אף מקרים בהם נדרשו היהודים להרוג אב

17 אם מדובר שיתדו משהו שחייב מיתה מהתורה, מדוע אמר הרמבם "ואין מורין לחם כן לכתחילה"?

18 שנתון המשפט העברי, כרך ב' עמ' 154.

אחיהם בידיים, והיו מקרים שלא.

ברור, גלוי, ידוע ומוכן שאל לו לאף אדם להעיז להעמיד את עצמו במקום אלו שנאלצו לקבל את אותן ההחלטות הנוראיות, ואין אנו באים כאן לשופטם אלא רק ללמוד מן המקרים.¹⁹

בעולם השו"ת. אביא כדוגמא את תשובתו של הרב ש' אפרתי בשו"ת מגיא ההריגה סי' א'. הרב נשאל על מקרה בו התחבאה קב' יהודים בבונקר וכשבאו לחפשם התחיל אחד התינוקות לבכות והיה חשש שיגלו אותם וכולם ימותו. אחד האנשים שם כר על פני התינוק להשתיקו, וכשהלכו הגרמנים, גילו שהתינוק מת. הרב דן בנושא ובוחרן אותו גם מצד דין רודף, וגם מצד ההלכה שלנו [למרות השוני שהרי הרגו בידיים]. לעניינינו, מעניין לראות את גישתו שהוא מתייחס לתינוק כאילו יחדוהו (!) כיון שהוא בוכה ואם ישמעוהו בודאי ימות יחד עם כולם. כ"ש שלפי הדעות שכשהוא והם בפנים, מותר למסור אף כשלא יחדו, גם כאן מותר. עוד מוסיף הרב שבאותם מקרים שהיהודים לא רצו להציל עצמם ע"י החנקת ילד, ברור שקידשו שם שמים. אך גם מי שכן עשה זאת, אין צריך להיות ליבו נוקפו מפני שכדין עשה. נצוין שהרב לא נאלץ להתייחס באופן מעשי לנק' של 'אין מורין כן לכתחילה' מפני שכל תשובתו היתה לאחר מעשה.

2. במדינת ישראל

עקבות מלחמות ואסונות, עסקו לא אחת בשאלות של דחיית נפש מפני נפש ודחיית יחיד מפני רבים, ותוך כדי דיונים אלו עסקו גם בהלכה הזאת. נביא 2 דוגמאות:

(1) באסון צור במלחמת לבנון, שם התמוטט בנין רב קומות על עשרות רבות של חילים. רוב הלכודים היו בקומות התחתונות ופעולת ההצלה מחייבת מהירות בגלל ההערכה שהלכודים יוכלו לחיות כ- 12 שעות בתנאים הללו. התעוררה שאלה האם לפנות במהירות את ההריסות שלמעלה וכך ימותו מעט הלכודים ששם ע"מ להציל את הרבים הלכודים למטה.

הרב ישראל²⁰ כשדן בשאלה עסק גם בסוגייתנו ופסק שבשום פנים אין להציל את הרבים כשהצלה זו מחייבת הריגתו של אחר שאילולי זאת

19 שאלה דומה התעוררה גם במשפט הישראלי בפס"ד ברנבלט [ע"פ 77/64, פ"ד יח(2), 78]. הגרמנים מינו אותו לאחראי בקהילתו, ובעת הריכוז מנע מיהודים לעבור מהקב' העומדת למות לקב' השניה. הוא הואשם במסירת יהודים לנאצים דבר האסור ע"פ החוק. מעניין לראות את הפס"ד של חיים כהן שזיכה. לדבריו אם היה מוסר, או אפי' מלשין, היה חייב. אך כאן מזוהר על יהודים שכבר היו מסורים, והנאשם רק מנע מהם לברוח, וזו, לדבריו, לא מסירה.

20 הצלת רבים מול מעטים, תחומין ד', עמ' 136.

לא היה נהרג [ועיין לעיל "כשהוא והם בפנים"], מפני שכאן ודאי שייכת סברת מאי חזית. כ"ש כשלא מדובר על מסירה אלא על הריגה בידיים. הרב מוסיף שאמנם ע"פ המשנה בהוריות יש סדרי עדיפויות בהצלת נפשות ואולי מצוה להציל קודם את הרבים, אך לא כשזה כרוך בכך שהמציל יהרוג את המעטים.

לשאלה זו התייחס גם הרב ד"ר איתמר וורהפטיג (שם), לדעתו מי שפוסק כר' יוחנן שביחדו מותר למסור אף כשאינו חייב מיתה, יכול להתיר גם כאן [אא"כ יתמירו ויאמרו שסברת 'מאי חזית' כן שייכת פה כי אותם מעטים לא עומדים למות וכן זו הריגה בידיים]. ואילו הפוסקים כריש לקיש (רוב האחרונים), יאסרו גם אם הוא והם נהרגים, כי אינם חייבים מיתה. הוא מציין שאולי, בנסיבות מיוחדות, כשהריגת המעטים אינה ודאית, ואינה נעשית בידיים, ואילו הצלת הרבים - מסכנה ודאית- ניתן לסמוך על סברת התזון-איש שהובאה לעיל.

(2) דוג' נוספת. הרב יעקב נבון²¹ [בעקבות מקרה שארע בקרב בלבנון] נזקק לשאלה עד כמה מחוייב היחיד להסתכן למען הצלת הרבים. תוך-כדי הדיון, הוא עוסק גם בסוגייתנו ואומר שבעקבות ר"ל [שכך פסק הרמבם ולדעתו כך נפסק גם בשו"ע] גם אם יש חובה על היחיד להציל רבים, צריך שזה יבוא ממנו ואין לאחריים כל היתר למסרו למיתה נגד רצונו.

ז. סיכום

הבאנו את המקורות מהתוספתא ומהירושלמי, וראינו איך הבדלי גירסאות שנבעו ממס' מקורות, ואיך מס' בעיות בהבנת פשט הדעות משפיעים ישירות על פסיקת ההלכה בנושא. באופן כללי, ראינו שבדרך כלל מגמת הפוסקים להתמיר בידיני נפשות. כמעט כולם פסקו שצריך "יחדוהו", גם כשייחדו יש מח' האם מדובר דוקא על מי שחייב מיתה, ואף בנק' זו רוב האחרונים מתמירים.

תוך כדי סקירת הפוסקים, ראינו התייחסויות שונות לפן הרעיוני העומד בבסיס הלכה זו, ועמדנו על הגישה הקושרת את איסור ההסגרה בדין קידוש ה'.

מאידיך, קורות עם ישראל וצרותיו אילצו את הפוסקים בדורות שונים [כאשר התייחסו לנושאים ספציפיים] לנסות, למרות כל הקשיים, לדלות את הרע במיעוטו ולעיתים אף הקלו בדיעבד בשאלות כאלה. אין זה גורע ח"ו

21 הצלת יחיד ורבים בכלל ובמלחמה בפרט, תחומין ד', עמ' 153.

מגדולתם של כל אותם ראשי קהילות ופרנסי ציבור שבחרו לקדש שם-שמים, ולא נענו לדרישות השטניות של המרצחים.
מי יתן ושאלות אלו לא יעלו עוד בעולם המעשה וכל העיסוק בהן יהיה רק בבחינת "דרוש וקבל שכר".

בבליוגרפיה:

- מסכת תרומות פרק ח' משנה יד'.
- ירושלמי תרומות פרק ח' הלכה ד'.
- תוספתא תרומות ז' כ'.
- מדרש רבה ויגש פרשה צד'.
- רמבם היד החזקה הלכות יסודי התורה, פרק ה' הלכה ה' .
- כסף- משנה ולחם- משנה על הרמבם הנ"ל.
- פרוש יד-פשוטה לרמבם הנ"ל.
- בית-יוסף על הטור, יורה-דעה סימן קנז'.
- שולחן-ערוך יורה-דעה סימן קנז' סעיף א'.
- ב"ח, ט"ז וברככי-יוסף על יו"ד קנז'.
- שו"ת שרידי אש אורח-חיים חלק ב' סי' עח'.
- שו"ת מגיא ההריגה סי' א'.
- הסגרת יחיד מתוך קבוצה, הרב דוד בליך, תחומין ג' עמ' 275.
- הצלת רבים מול מעטים, הרב ש' ישראל, תחומין ד' עמ' 136.
- הצלת רבים מול מעטים, ד"ר ורהפטיג, תחומין ד' עמ' 144.
- הצלת יחיד ורבים, הרב י' נבון, תחומין ד' עמ' 153.
- מצות קידוש ה' בשלוש עבירות החמורות, הרב ש' ישראלי, תורה שבעל פה, כרך יד', עמ' עח'.
- רצח מתוך הכרח וצורך במשפט העברי, פרופ' א' אנקר, שנתון המשפט העברי, כרך ב', עמ' 154.
- ע"פ 77/64, פ"ד יח' (2), עמ' 78.

